

Dobszay László

A középkori magyar liturgikus zene kutatása

A középkori liturgikus zene kutatása Magyarországon — a nyugati országokhoz hasonlóan — igen későn kezdődött.¹ Néhány múlt századi utalás (például Bartalus István cikke²) tudományosan kevésbé értékelhető. A XIX. század elsősorban az egyháztörténelem terén készítette elő a később meginduló tényleges kutatást, három érdemdús kutató pedig máig is jól használható liturgiátörténeti adatközléssel tett szolgálatot: Dankó József a magyar szentek tiszteletére írt latin verses alkotásokból közölt egy könyvre valót,³ Knauz Nándor az esztergomi liturgiára vonatkozóan ismertetett történeti adatokat és a pozsonyi káptalani könyvtár kódexeiről publikált leíró katalógust;⁴ 1905-ben a történeti érdeklődésű egri kanonok, Kandra Kabos az egri ordináriuskönyv szövegét adta ki.⁵

A XX. század első évtizedeiben is jobbára művelődéstörténeti érdeklődésű kutatók tollából jelent meg egy-egy könyvészeti vagy irodalmi tárgyú cikk, így aztán elemző vagy különösen áttekintő tanulmányok híján Szabolcsi Bence lexikoncikkének (melyből később A magyar zenetörténet kézikönyve lett) középkori fejezete is csak soványra sikerülhetett, különösen a kitűnő XVI–XX. századi részhez képest.⁶ Az elmaradás fő oka az volt, hogy a magyar tudományosság érdeklődését már a XVIII. század vége óta a speciálisan „nemzeti” tárgyak kötötték le (nyilván a politikai események hatására) — mit is várhatott a szinte kizárólagosan latin nyelvű és zömmel nemzetközi arculatú liturgikus corpusoktól egy effajta igyekezet?

Mégis, a történész Isoz Kálmán tanulmánya a Pray-kódexről (melyre nyilván a Halotti Beszéd hívta fel a figyelmet),⁷ Teller Frigyes lajstroma egyes kottás

Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzenétanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke.

¹ Jegyzeteinkben csak erősen válogatott bibliográfiát tudunk közölni. Aki a teljesebb irodalom után érdeklődik, használja a *Magyarország Zenetörténete. I. Középkor* (Szerk. Rajeczky Benjamin, Budapest 1988.) kötetet! Lásd még: Dobszay László: „Áttekintő bibliográfia az utóbbi évek gregorián vonatkozású irodalmából”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 493–498.

² Bartalus István: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században*. Pest 1864.

³ Dankó József: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest 1893.

⁴ Knauz Nándor: „A magyar egyház régi szokásai”, *Magyar Sion* 1865. 401–403.; 1867. 1–20., 73–85., 161–167., 241–248., 321–331.; 1868. 177–194., 801–812., 881–891.; 1869. 5–15., 81–97., 183–196., 251–263., 676–683., 719–745., 799–814., 879–889.

⁵ Kandra Kabos: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis*. Eger 1905. [Adatok az egri egyházmege történelméhez III.]

⁶ Szabolcsi Bence — Tóth Aladár: *Zenei lexikon* I–II. Budapest 1930–1931. II. 71–75.; Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Budapest 1947.

⁷ Isoz Kálmán: *Latin zenei paleográfia és a Pray-kódex zenei hangjelzései*. Budapest 1922.

töredékekről,⁸ Zalán Menyhért rövid cikkei a magyar liturgia néhány emlékeről,⁹ később még inkább Dragomir Kniewald közleményei a zágrábi káptalani könyvtár kódexeiről,¹⁰ és főleg Radó Polikárp katalógusai¹¹ egyre biztosabb alapot vetettek a zenetörténeti kutatásnak. Radó munkássága azért is fordulóponthoz vezetett, mert tárgyilag is (a források jegyzékeibe gyűjtésével), de személyes kapcsolataival is közvetlen impulzust adott a végre meginduló zenetörténeti kutatásnak.

Az első zenetörténeti elemző munka Rajeczky Benjamin cikke volt a csíksomlyói (ma már tudjuk: protestáns kézből származó) magyar nyelvű prefációkról.¹² Értelmezésükhöz Rajeczkynek át kellett tekintenie középkori misszáléink prefáció-dallamait is. Ezután Rajeczky a könyvtárainkban őrzött, kódexekbe írt himnuszok és szekvenciák átírásához fogott. Gyűjteménye (egyelőre elemzés nélkül) 1956-ban jelenhetett meg.¹³ De úttörő volt Rajeczky a polifon egyházzene tanulmányozásában is: nem csak ide vonható irodalmi, történeti adatokat gyűjtött, hanem tőle jelentek meg —sorozatosan az 50-es évek végétől kezdve— az első kottás kiadások is.¹⁴

⁸ Teller Frigyes: *Magyarország középkori hangjelzett kódexei. A legrégebb liturgikus kódexek zene-paleográfiai vizsgálata, tekintettel a magyar középkor kódexre és kódextöredékeire.* Budapest 1944. [OSzK kiadványai XX.]

⁹ Zalán Menyhért: „Árpádokori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézirat-táraiban”, *Pannonhalmi Szemle* 1926. 46–52. Uő.: „A Pray-kódex forrásaihoz”, *Magyar Könyvszemle* 1926. 246–278. Uő.: „Egy kiadatlan középkori verses officium Szent Imréről”, *Pannonhalmi Szemle* 1927. 1–8. Uő.: „A Pray-kódex feltámadási szertartása és misztériumdramája”, *Pannonhalmi Szemle* 1927. 97–104.

¹⁰ Kniewald Károly: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából”, *Magyar Könyvszemle* 1938. 97–112. Uő.: „A zágrábi érseki könyvtár MR 126. (XI. század) jelzésű Sacramentariumának magyar rétege a MR 67. sz. zágrábi breviárium (XIII. század) megvilágításában”, *Pannonhalmi Szemle* 1938. 36–54. Uő.: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”, *Magyar Könyvszemle* 1961. 1–21. Kniewald további, liturgikus tárgyú cikkeinek felsorolása: *Magyarország Zenetörténete* I. 601–602.

¹¹ Radó Polikárp: „Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratái”, *Pannonhalmi Főiskolai Évkönyv* 1941. 86–142. Uő.: „A magyar középkor kottás kéziratái. Latin egyházi kéziratok jegyzéke”, *Magyar Zenei Szemle* 1941. 93–101. Uő.: *Nyomatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései.* Budapest 1944. Uő.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae. 1. Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes.* Budapest 1947. Uő.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Budapest 1973. [Index].

¹² Rajeczky Benjamin: „Középkori misszáléink praefatiódallamai. Adalékok a gregorián ének magyarországi fejlődéséhez”, *Magyar Zenei Szemle* 1941. 233–244. (Ezt és a szerző további idézett cikkeit az olvasó legkönnyebben a *Rajeczky Benjamin írásai* [Zeneműkiadó. Budapest 1976] c. gyűjteményes kötetben találja meg.)

¹³ Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi. I. Hymni et Sequentiae.* Budapest 1956. Új kiadás és Pótkötet: Budapest 1982.

¹⁴ Rajeczky Benjamin: „Többszólamú zenénk 15. századi emlékei”, *Énekszó* 1950. 184–191. Uő.: „Spätmittelalterliche Organalkunst in Ungarn”, *Studia Musicologica* 1951. 15–28. Uő.: „Többszólamúság a középkori Magyarországon”, *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok* 1968. 125–135. Uő.: „Többszólamú zenénk emlékei a 15. század első feléből”, in *Néprajz és zenetörténet.* Budapest 1972. 63–109.

Nagyjából ez időtől fogva jelentkezett három újabb kutató, s bármily különösen hangzik, a magyar liturgikus kultúra (mint általában a magyar egyházi kultúra) intenzívebb tanulmányozása a korai Kádár-rendszerben indult meg.

Falvy Zoltán a Pray-kódex hangjegyzésének vizsgálatával kezdte,¹⁵ később a magyarországi zsolnártónusok összehasonlító leírásával¹⁶ és az ausztriai könyvtárakban őrzött kódexek első rövid jegyzékével gyarapította ismereteinket, hogy azután a magyar szentek zsolozsmáiban találja meg érdeklődésének fő területét.¹⁷

Szigeti Kiliánnak köszönhetjük néhány jeles kódex első részletesebb leírását és az eredetükre vonatkozó első hipotéziseket.¹⁸ De a többszólamúságra vonatkozó ismereteinkhez is hozzájárult egy fontos kézirat (a zágrábi Intonarium) adataival.¹⁹

Mezey László más oldalról, liturgiánk irodalmi elemzéséből indult ki, s így adott döntő impulzusokat a zenei kutatásnak. Már 1948-ban megjelent, a verses Szent István-zsolozsmáról írt cikke úttörő volt.²⁰ Kandidátusi dolgozata először próbálta meg elhelyezni az Ómagyar Mária-siralmat a kor művelődési és egyházi összefüggéseiben.²¹ Iskolatörténeti kutatásai arra a társadalmi közegre hívták fel figyelmünket, mely a liturgikus zenekultúrát élte, gyarapította és továbbadta.²²

A magyar liturgia és liturgikus zene kutatásának nagy ünnepe volt a Codex Albensis kiadása 1963-ban. Nemcsak legkorábbi teljes hangjegyes liturgikus könyvünk felfedezését és közreadását jelentette, hanem a Mezey László és Falvy Zoltán tollából származó bevezetés első (még korai, de inspiráló és sok tekintetben máig érvényes) összegző leírása volt a problémakörnek.²³

Rajeczky is újabb területeket jelölt ki meghódítandó terepként. Világviszonylatban elsőként —előlegezve az 1970-es évek közepén megindult nagy amerikai vita témáját— a magyar anyag bevonásával értekezett a liturgikus zene „népzenei”

¹⁵ Falvy Zoltán: „A Pray-kódex zenei paleográfiája”, *Zenatudományi Tanulmányok* 1954. 509–553.

¹⁶ Falvy Zoltán: „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *MTA I. Osztály Közleményei* 1958. 205–214. Uő.: „Gottweig és Vrau magyar vonatkozású kéziratái”, *Magyar Könyvszemle* 1959. 122–125.

¹⁷ Falvy Zoltán: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*. Budapest 1968.

¹⁸ Szigeti Kilián: „Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter”, *Studia Musicologica* 1963. 128–162. Uő.: „A Mátyás-graduále eredetének kérdése”, *Magyar Könyvszemle* 1963. 327–332. Uő.: „Egy XIV. századbéli énekeskönyvünk továbbélése”, *Magyar Könyvszemle* 1964. 125–134. Uő.: „Mátyás király liturgikus kódexei”, *Magyar Könyvszemle* 1969. 258–273. Uő.: „Két középkori erdélyi graduále eredetének kérdése”, *Magyar Könyvszemle* 1970. 165–172. Uő.: „Mesko veszprémi püspök Pontificaléja”, *Magyar Könyvszemle* 1972. 5–14.

¹⁹ Szigeti Kilián: „Mehrstimmige Gesänge aus dem 15. Jahrhundert im Antiphonale des Oswald Thuz”, *Studia Musicologica* 1964. 117–114.

²⁰ „Szt. István XIII. századi verses históriája”, *Magyar Századok* 1948. 41–51.

²¹ Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén*. Budapest 1955.

²² Összefoglalóan Mezey László: *Deákosság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest 1979.

²³ Falvy Zoltán — Mezey László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest—Graz 1963. [Monumenta Hungariae Musica I.]

vonásairól,²⁴ s nem sokkal később megkezdte a magyarországi miseordinárium repertoárjának összegyűjtését és vizsgálatát,²⁵ majd —folytatva a himnuszokkal megkezdett kiadási tervet— az 1960-as évek közepén elindította a magyarországi antifónák kiadását célzó nagyszabású programot.

Ez utóbbi akció nagy jelentőségű volt a téma szempontjából is, hiszen a liturgikus énekanyag talán legfontosabb és hazánkban legjobban dokumentált műfajában ígért teljes körű tájékozódást. De éppen az anyag bősége miatt e munkát már nem végezhetette egyedül. Így a terv alkalmat adott arra, hogy —először a hazai kutatás történetében— egy műhely szerveződjék e feladatra. A műhely már a Radót, Rajeczkyt, Mezeyt és Szigetit követő nemzedék összegyűlekezésére, felkészülésére és munkába állására adott lehetőséget a MTA Népzene kutató Csoport, majd a Zenetudományi Intézet szervezeti keretei között. Míg korábban a középkor zenéjének kutatása (nem is csak Magyarországon) az egyes kutatók egyéni témájának számított, lassanként világossá vált, hogy megbízható eredményekhez csak intézményes keretek közt lehet eljutni. Megfelelő infrastruktúrára (tervszerűen gyűjtött könyvtárra, mikrofilmtárra, rendezett dokumentációs anyagra, adatbázisokra) van szükség s nem kevésbé egymást serkentő-ellenőrző szakemberek együttműködésére. A jelen cikk írója megtiszteltetésnek tekinti, hogy 1966-tól maga is e munkacsoport tagjaként tanulhatta, majd művelhette e szakmát.

Minthogy a csoport a Népzene kutató Csoport keretében alakult, egészen természetes volt, hogy a liturgikus zene mellett (sőt, munkahelyi kötelesség gyanánt, inkább az előtt) mindenki népzenei munkát végezzen. Ennek egyik előnye az lett, hogy a résztvevők a régi, szájhagyományos létmódban élő repertoár tanulmányozásához háttérként olyan tapasztalatokat gyűjthettek a világi népzene területéről, melyhez hasonlóval a világon sehol nem rendelkeztek a gregorián ének kutatói. A másik haszon az volt, hogy munkaköri kötelességükké vált a magyar nyelvű egyházi énekanyag szisztematikus összegyűjtése, rendezése, nagy részének lejegyzése és történeti vizsgálata. Így jött létre a magyar egyházi népéneket, és azon felül minden, történeti értelmezésre alkalmas népzenei adatot tartalmazó, a hozzá tartozó történeti feljegyzéseket velük közös gyűjteményben egyesítő, s típusokra osztva tárolt „Történeti Énektár”, mintegy 25 000 dallamadattal.²⁶

²⁴ Rajeczky Benjamin: „Népdaltörténet és gregorián kutatás”, in *Kodály Emlékkönyv* 1943. 308–312. Uő.: „Parallelen spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied”, *Studia Memoriae Bélae Bartók sacra* 1956. 337–348. Uő.: „Descendenzmelodik im Choral und unsere absteigenden Perioden”, *Acta Ethnographica* 1957. 357–369. Uő.: „Gregorián, népének, népdal”, *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok* 1969. 45–64. Uő.: „Gregorianik und Volksgesang”, in *Handbuch des Volksliedes*. München 1973. 391–405.

²⁵ Rajeczky Benjamin: „Kontrafaktor in den Ordinarium-Sätzen der ungarischen Handschriften”, *Studia Musicologica* 1977. 227–234.

²⁶ Vö.: Szendrei Janka — Dobszay László — Rajeczky Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. I–II. Budapest 1979.

E gyűjtés egyéb (más korszakokat érintő) eredményeiről most el kell tekintelnünk; de a jelen cikk tárgyához tartozik, hogy a gyűjtemény történeti vizsgálata feleletet keresett arra a kérdésre, hogy mi népzeneink középkori egyházi öröksége? Miből állt, milyen volt a középkori anyanyelvi énekrepertoár? A kérdésre egyrészt egy kétkötetes, értelmezett dallamgyűjtemény adta meg a feleletet, részben egy-egy ének történetéről szóló tanulmányok, s végül a középkori zenetörténeti szinopszis népeinek-fejezete.

A Történeti Énektár felállításával és az antifóna-projekt megvalósításával egy időben korszakhatárt hozó esemény történt. 1970-ben a Magyar Tudományos Akadémia elhatározta, s a Zenetudományi Intézet gondozására bízta egy ötkötetes magyar zenetörténeti összefoglalás megalkotását. Az első kötetnek a középkort kellett tárgyalnia, s szerkesztésével Rajeczky Benjaminget bízták meg. S bár a kötetnek foglalkoznia kellett a magyar zenei őstörténettel, a királyi udvar és a városok zenei életével, a középkori népzenevel is, fő tárgya —a kor sajátosságainak és a fennmaradt forrásoknak megfelelően— szükségszerűen a középkori egyházi énekkultúra volt.

Világossá vált azonban, hogy az addigi szondázások nem elegendők az összefoglalás megírására. Az szóba sem jöhetett, hogy a korábbi Szabolcsi-szintézis középkorral foglalkozó 9 (!) oldalának némi megtoldásával egy teljes kötetet meg lehetne tölteni, és hogy a magyar középkor zenéjéről az eddigi tudás birtokában felelősséggel számot lehetne adni. A Tudományos Akadémiának is be kellett látnia, hogy itt egyszerre kell alap kutatásokat is végezni, összefoglalást is írni! Össze kell gyűjteni az összes forrást, beleértve —a kódexek nagy mérvű pusztulásának ellensúlyozására— a sok száz töredéket is. Mindezt elemezni, rendszerezni kell, így kialakítva, majd pedig megírva középkori zenekultúránk, vagyis gyakorlatilag: egyházi zenekultúránk összképét. S ha a felsőbbség a szükséges időt nem is adhatta meg, de legalább —először a kutatás történetében— némi személyi és anyagi segítséget tudott biztosítani a források felkutatására, mikrofilmek beszerzésére, a másolást, tisztázást végző segéderek fizetésére. Felépülhetett egy segédkönyvtár, közel 1000 tekercset őrző mikrofilmtár, valamennyi forrásra vonatkozó adatokat összegyűjtő adattár, az átiratokat tartalmazó dallamtár, később a zsolozsma-repertoárt nemzetközi összefüggésben áttekintő számítógépes adatbázis (Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae, rövidítve: CAO-ECE). Mindez a kutatásokat kiegészítő, de ugyanakkor eredményeit rendezett formában megőrkítő struktúrát eredményezett, melynek világviszonylatban is alig van megfelelője.

Magának a kutatásnak (a világi zene és népzene vizsgálatával egyidejűleg) valamennyi részterületen egyszerre kellett megkezdődnie. Nem csak azért, mert az idő sürgetett, de azért is, mert a különféle területeken elért eredmények egymást támogatták, inspirálták, ellenőrizték. A főbb munkaterületek a következők voltak:

Forrástanulmányok: Több mint 100 teljes kódexet, közel 100, zenei bejegyzéssel ellátott szöveges könyvet, 650 hangjegyes töredéket lehetett elérni: kijegyzeltetni, lehetőleg lefotózni (legalább mintaoldalak formájában, a fontos forrásoknál egészben), majd minden szempontból elemezni. A leírások a mai Magyarországon őrzött szinte valamennyi kódexnek, továbbá a Pozsonyban és Zágrábban őrzött kódexek nagy részének helyszíni vizsgálatára épültek.

Hangjegyrástörténet: Először volt így lehetőség a teljes magyar forrásállomány paleográfiai (kottaírási) elemzésére, az írásfajták elkülönítésére, a belföldi megoszlás és a külföldi összefüggések feltérképezésére, az eredményeknek a zenei és egyháztörténeti tényekkel összegondolt értelmezésére.

Dallam- és műfaj történet: Ha valamennyi kódex valamennyi dallamának átírására ily rövid idő alatt nem is volt remény, de a legfontosabb kódexet egészükben, egy válogatott dallamanyagot pedig minden forrásból (és néhány külföldi összehasonlító kódexből) ki kellett írni. Így vált lehetővé valamennyi műfaj kielégítő jellemzése, a megkülönböztetett figyelemre érdemes tételek kiválasztása, a magyar vagy helyi jellegzetességek felfedezése.

Liturgiátörténet: A tárgyból következik, hogy mindez feltételezte a liturgiában való teljes tájékozottságot. S ez nem is volt olyan könnyű, hiszen a magyar liturgiátörténet mindmáig megíratlan: az egészről sem állt rendelkezésre összegzés, a részletekről pedig a semminél alig több szakirodalom. Emiatt a zenetörténeti kutatásnak együtt kellett járnia a liturgiátörténeti adatok összegyűjtésével és belőlük egy új összkép megrajzolásával.

Többszólamúság: Egy szerencsés fordulat új, kiemelkedően fontos többszólamú forrást hozott napfényre: egy ősnymtatvány kötéséből előkerült legterjedelmesebb forrásunk. Ennek ismeretében lehetővé vált középkori polifon egyházzene stílusainak felmérése, annak számbavétele, hogy milyen többszólamú anyagot használtak (és mit nem használtak) az egyes templomtípusokban.

Anyanyelvű egyházi ének: Ekkor már befejezéséhez közeledett a Történeti Ének-tár válogatott anyagának kiadása, a középkorra vonatkozó részek szervesen beépülhetek az új összképbe.

Segítette a munkát az is, hogy ez az évtized fellendülést hozott a középkori történettudományunkban is: Györffy György, Kristó Gyula, Zolnay László, Kubinyi András, Török József és még többen, más-más részterületen kutatva és más-más könyvműfajban publikálva, a zenetörténészeknek is segítséget nyújtottak egy életszerűbb és valóságosabb összkép kialakítására. A 70-es évek közepétől Mezey László vezetésével megkezdte tevékenységét a Fragmenta Codicum csoport is, mely az eddigi töredékkutatás keretein túllépve lefejtette, restauráltathatta a pergamenlapokat, elemzéseit pedig katalógus-sorozatban tette közzé.²⁷

²⁷ Mezey László: „A Fragmenta Codicum szabályzata”, *Magyar Könyvszemle* 1973. 211–213. Uő.: „A Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása”, *MTA I. Osztály Közleményei* 1978. 65–90. Mezey halála után a katalógus-kötetek Vízkelety András irányításával folytatódnak.

A zenetörténeti szintézis 1977-re elkészült, bár a kiadói munkálatok elhúzó-
dása miatt csak 1988-ban jelenhetett meg.²⁸ Az egyházzeneire vonatkozó írásos
adatokat a II. fejezet tartalmazza, az V. fejezet a forrásanyagot ismerteti, a VI.
a hangjegyírás történetét rajzolja meg, a VII., központi fejezet a liturgikus
énekekkel foglalkozik, a VIII. fejezet a többszólamú egyházi
énekekkel foglalkozik, a IX. fejezet pedig az anyanyelvű egyházi népénekekkel.

A szervezett munka közben napfényre hozott, addig ismeretlen zenei vi-
lággal a nagyközönség nem csak könyv formában ismerkedhetett meg. Már
1974-ben megjelent a Magyar Gregoriánium első lemeze, melyet 1978-tól to-
vábbiak követtek.²⁹

Az 1980-as évek egyébként más módon, közvetett hatásukkal is gyarapították
a középkori egyházzeneire vonatkozó ismereteinket. Ekkor tették lehetővé
a viszonyok a magyar kutatók bekapcsolódását a nemzetközi tudományosságba;
ekkor alapult meg —nagyrészt magyar kezdeményezésre— a Nemzetközi Zene-
tudományi Társaság Cantus Planus nevű tanulmányi csoportja (mely azóta is
rendszeresen hazánkban tartja konferenciáit). Így a magyar középkorra vonat-
kozó ismereteket már tágabb európai perspektívába lehetett helyezni.³⁰ Ezt tá-
mogatta a CAO-ECE program is,³¹ mely hatalmas magyar adatállományát olyan
rendszerben tárolja, hogy az könnyen összevethető Cseh-, Lengyel-, Németország,
Ausztria és Itália megfelelő forrásaival.

Az 1990-es évek már a mához tartoznak. Addig kutathatatlan külföldi könyv-
tárak magyar anyagának feltárása, a digitális technika nagyarányú használata
és a következő kutató generáció belépése jelzi a korszakhatárt. De ezt már
aligha választhatjuk el a mai tennivalóktól, s így a most megszakított fonalat
majd a III. fejezetben vesszük fel újból.

II.

A középkori magyar zenetörténetről —illetve amennyit belőle mai tudásunk
át tud fogni— ma már több könyvben, cikkben, több céllal készült összefoglalás.
Ha e lap hasábjain mégis érdemes egy új vázlatot írni róla, azzal indokolható,
hogy most kifejezetten az egyházzenei gyakorlat, a liturgia szempontjából beszél-
jünk róla, s úgy, hogy ebből a mai egyházzenesz is okulhasson. Akit a dolog
más megvilágításból érdekel, vagy aki többet akar tudni a részletekről, ma már
könnyen elérhető szakkönyvekhez vagy ismeretterjesztő munkákhoz fordulhat.³²

²⁸ *Magyarország Zenetörténete. I. Középkor.* (Szerk. Rajeczky Benjamin.) Budapest 1988.

²⁹ Hungaroton HCD 11477, 12048, 12049, 12050, 12169, 12170, 19172, 12458, 12533, 12534, 12558, 12559, 12742, 31044, 31086, 31816 hanglemezek.

³⁰ A Magyarországon tartott konferenciák anyaga megjelent: *Studia Musicologica* 1985, *CANTUS PLANUS* Tihany 1988/1990, Pécs 1990/1992, Eger 1992/1994, Sopron 1995/1997.

³¹ Összefoglaló leírás: Dobszay László — Prószyk Gábor: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae.* Budapest 1988.

³² Összegző tájékozódást nyerünk a *Magyarország Zenetörténete. I. Középkor* kötetből. A részlet-
tanulmányok felsorolása: Dobszay László: „Áttekintő bibliográfia az utóbbi évek gregorián vonatkozású

1. *A magyar zenei műveltség liturgikus műveltségként indult útjára.* S ezt nem csak ma divatos oldaláról kell nézni, hogy ti. a magyar műveltség kezdeteiből kihagyhatatlan a keresztény vonás. Ma legalább ennyire, ha nem még fontosabb hangsúlyozni, hogy a kereszténységből kihagyhatatlan volt a legmagasabb műveltség, esetünkben a kor legmagasabb rendű zenéjének, a cantus gregorianusnak integrálása. Aki liturgikus zenét akart művelni, az megtanulta a klaszszikus repertoárt, a kezeléséhez szükséges zenei, technikai, zeneelméleti apparátust. Az első magyar zeneművek a liturgikus éneket gyarapították a hazai szükségleteknek megfelelően.

2. *A liturgikus műveltség: iskolai műveltség.*³³ A diák első olvasókönyve a Psalterium volt, s első zenei emlékei a zsoltárokhoz, antifónákhoz, responzóriumokhoz kapcsolódtak. Az ének mindennapi tantárgy volt az iskolában, s bár megtanulták rajta a kottaolvasást, később a zeneelméletet is, fő feladata az volt, hogy a liturgiában való részvételre felkészítsen. A magyar zenetörténetre nagyban kiható sajátága volt a hazai egyházi életnek, hogy az iskolás gyermekek egyeteme részt vett legalább a mindennapi nagymisében és vesperásban, de sokszor más zsolozsmaórák liturgiájában is, egyesek pedig naponta többszöri énekes szolgálatot végeztek. Ez a részvétel mindig énekes részvétel, s mindig a napra előírt teljes gregorián repertoárt jelenti. Az alaprepertoár tehát *minden* iskolavégzett ember zenei műveltségéhez hozzátartozott, a legjobbakra pedig ezen felül jutottak a szólista és már igen korán énekvezetői (!) feladatok. Ez eltér a Nyugat gyakorlatától, ahol az énekes szolgálat elég hamar a kiválasztott „énekiskolások” köteleességévé vált, akik így a miénknél sokkal magasabb, kifinomultabb szintre vihették a többszólamúságot, míg mi inkább a liturgikus kultúra szélesebb körű elterjedtségével dicsekedhettünk.

3. *A zene szervesen beilleszkedett az egyházi élet, a kultúra összefüggésébe.* Az egyházi élet központjai egyik oldalon a székesegyházi káptalanok s mintegy ennek filiái a városi és falusi plébániák, másik oldalon a kolostorok. Ugyanakkor ezek kötelessége volt iskolát tartani, azzal kapcsolatban művelt személyzetet foglalkoztatni, akik az írás- és könyvkultúrának is hordozói, s e testületek írástudásuk révén igen gyakran jogi szerepet is magukra vállaltak, azonban mint közösségek elsősorban a napi liturgia végzésének kötelezettségében prezentálták magukat. Azért lehetnek tekintélyes közösségek, mert kötelességük volt a liturgia naponkénti, szabályozott végzése. A liturgia végzése pedig *mindig* énekes celebrációt jelentett (még a magánmiséken is énekelve mondták, valószínűleg ezért épültek zárt kápolnák a középkori templomokban). A liturgiában résztvevők együttesét nevezték kórusnak. Helye az oltár és a hajó közötti

irodalmából”, *Magyar Egyházzene I* (1993/1994) 493–498. Lásd még: Dobszay László: „Plainchant in the Medieval Hungary”, *Journal of the Plainsong and Mediaeval Music Society* 13 (1990) 49–78.

³³ Vö.: Mezey László: *Deáksgát és Európa*. Budapest 1979. Vö.: Szendrei Janka: „Zenetanulás a középkorban”, in *A magyar iskola első évszázadai* (Szerk. G. Szende Katalin). Győr 1966. 41–50. (Ezt és a szerző további idézett cikkeit az olvasó legkönnyebben a *Szendrei Janka Írásai*. [Budapest 1999.] c. gyűjteményes kötetben találhatja meg.)

korláttal elkerített épületrészben volt. A kórusnak tagja volt a teljes papság (a káptalani préposttól vagy plébánostól, apáttól kezdve az utolsó karkáplánig), a teljes tanári, jegyzői, jogszolgáltatási kar (a plébániákon természetesen az iskolamesterek), végül a teljes diáksereg.

4. *A liturgia és a liturgikus énekrepertoár függőlegesen és vízszintesen egységes, de ugyanakkor tagolt.*³⁴ Ez azt jelenti, hogy alapvonásaiban az egész nyugati kereszténység azonos normák szerint végzi a liturgiát és azonos liturgikus énekrepertoárt használ Írországtól Brassóig és a nagy székesegyházaktól a legkisebb falusi templomig. Karácsony napján a nagymisét Európa sok ezer templomában kezdték így: *Puer natus est nobis ...* A részleteket illetően azonban e nagy egységen belül voltak különbségek. Mindenekelőtt regionális különbségek: Magyarország e szempontból szervesen beletartozott a „keleti frank” régióba, azon belül is a Dél-Németországot, Ausztriát, Cseh- és Lengyelországot magába foglaló Közép-Európába. Hogy egy példát mondjunk: míg Nyugat-Európában az ádventi vasárnapok virrasztó zsolozsmái számára egy színes antifóna-csokrot állítottak össze, a mi régióinkban a három szakasz (nocturnus) fölé egy-egy antifónát rendeltek, Pál apostolnak A rómaiakhoz írt leveléből vett, az ádvent lelkületét pregnánsan meghatározó három mondatot. De Magyarország a régió belül is mutatott karakterisztikumokat. A magyar gyakorlat nemcsak a hazai szentek kultuszával jellemezhető, de az Úr ünnepeinek celebrálásában is voltak sajátosságai. Csak két példát említsünk: az ádventi időszakot a zsolozsma speciálisan válogatott öt antifónája nyitotta meg (A *diebus antiquis ...*, innen a magyar zsolozsma-kódexek jellegzetes nagy A-betűje az első oldalon), a karácsonyi vesperást pedig egy kis „dramatizáltan” (gyermek-szólistákkal) énekelt bevezető antifóna előzte meg.

De még tovább mehetünk. Magyarországon belül elég jellegzetes különbségek tapasztalhatók a hazai hagyományt képviselő egyházmegyei hálózat és a különféle, idegenből hozott szokásokat követő szerzeteskolostorok liturgiája, énekrepertoárja között. Hogy az imént említett példánknál maradjunk: a magyarországi szerzetesek nem vették át az egyházmegyéktől a „magyar” ádventi antifónákat, hanem a rendjükben honos itáliai, francia, német mintákat követve kezdték meg az ádvent ünneplését.

A magyar liturgia és énekrepertoár egysége nem zárta ki a belső területi megoszlást. A XII. század közepére kiformalódott a tudatosan megszerkesztett, azután a XVII. századig nagy hűséggel megőrzött klasszikus *esztergomi liturgia*.³⁵ A másik tartomány a saját, megkülönböztethető, bár kevésbé határozott arcélú *kalocsai liturgiával* élt (terjedelmesebb emlékei Zágrábból maradtak fenn). A harmadik változat nem érseki tartományhoz, hanem némiképp autonóm életű

³⁴ Vö.: Dobszay László: „The System of the Hungarian Plainsong Sources”, *Studia Musicologica* 1985. 37–65.

³⁵ Dobszay László: „Az esztergomi liturgia”, *Vigilia* LII (1987) 82–88. Uő.: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in *Szent István és kora* (Szerk. Glatz F. és Kardos J.) Budapest 1988. 151–155. „A magyarországi liturgia milléneuma”, *Vigilia* 1996. 8.

földrajzi területhez fűződött: ez az *erdély-váradí liturgia*. A három nagy családon belül voltak, lehetettek külön jellegzetességei az egyes püspökségeknek, sőt olykor az egyes plébániáknak, sőt papoknak is maradt döntési lehetősége (például abban, hogy egy kisebb jelentőségű szentet saját liturgiával ünnepel, vagy „commune” liturgiával, vagy éppen csak megemlékeznek róla).

A liturgia és az énekegyházi óra a székesegyházi káptalan. Tehát közvetlenül nem a római rendelkezések vagy magyarországi püspökkari döntések szabályozzák a liturgiát, hanem mindenkinek a saját egyházmegyei hagyománya. Ezt a szokásrendet az egyházmegye valamennyi temploma őrzi: ez az említett vízszintes egység mellett a függőleges egység. Ezért adja ki például a középkor végén Eger nyomtatott formában a maga liturgikus szokásrendjét, hogy a megye legkisebb templomában is ahhoz tarthassák magukat. De ahogy a vízszintes egység megengedte tagolódást, úgy a függőleges is. Falusi környezetből fennmaradt késő középkori kódexeink mutatják, hogy e templomokban ugyanazokat a tételeket énekelték mindennap, mint fent, a székesegyházban, csak nem egy 100–150 tagú kórus, hanem a pap, a tanító és néhány iskolás-gyermek. A lényegi azonosság kisebb egyszerűsítéseket megengedett: egy-egy hosszabb zsoltár rövidítését, nehéz, de liturgikusan kevésbé fontos tételek recitálását, stb.

5. *Az egység és tagoltság a zenei változatokban is kimutatható.* Miután a VIII–IX. században a frankok az ősi római énekből megszerkesztették, majd írásba foglalták azt, amit cantus gregorianusnak nevezünk, ezt az új, és mégis régi, magasrendű, mégis mindenütt elsajátítható, művészi, ugyanakkor a liturgiához simuló, karakterisztikus, mégis az emberiség zenei tapasztalataival összhangban lévő liturgikus éneket az egész nyugati kereszténység magáévá tette. Egy adott liturgikus alkalomhoz tartozó, adott szövegű ének dallama jól felismerhetően megegyezik, bármely terület kódexéhez nyúlunk is. Ám itt is úgy vagyunk, hogy a lényegi egység együtt jár azonosítható és bizonyos esztétikai-érzelmi tartalmat hordozó különbségekkel. Ha most eltekintünk a repertoár különbségeitől (melyekről az előző ponton már beszéltünk), az első nagy különbség az azonos dallamok „dialektus-variánsaiban” jelentkezik.³⁶ Míg Itáliában, Franciaországban, Angliában ugyanazokat a dallamokat inkább a diaton hallásmód szerint éneklék, a mai Hollandiától Magyarorszáig húzódó széles sávon, nem kizárólagossággal ugyan s nem egyenlő fokban, a pentaton dallamgerincet igyekeznek kiemelni. Magyarország e nagy „pentaton” (a tudományos irodalomban „germán”-ként emlegetett) dialektuson belül is megkülönböztethető saját dallamváltozataival. Ha nem ismernénk egy-egy dallam származását, igen sokszor akkor is ki lehetne választani —pusztán dallamelemzés alapján— a magyarországi dallamalakot. De ismét tovább haladhatunk: kisebb részletekben az országon belül is elkülönül ugyanazon dallam esztergomi, zágrábi, váradí, szepesi változata. A korabeli énekes számára is pszichológiai

³⁶ Dobszay László — Szendrei Janka: *Antiphonen*. I–II–III. *Monumenta Monodica Medii Aevi* V. Kassel etc. 1999.

élmény lehetett az, hogy mondjuk a húsvéti introitusra könnyen ráismer akkor is, amikor Párizsba látogat, de meg tudja tőle különböztetni az általa jobban megszokott, begyakorolt, szívének kedves egri változatot.

6. Az *egységet és tagoltságot tükrözik a hangjegyzírásfajták is.*³⁷ A dallamok írásos rögzítésére az első kísérletek a IX. században történtek, a frank birodalom területén. Bár a rögzítés alapelvei azonosak (különösen ha szembeállítjuk őket például a bizánci kottairással), mégis az első időktől fogva megkülönböztethetők nagy, összefüggő írásterületek (német, közép-francia, dél-francia, olasz, angolszász írásfajok). A XI–XII. századra esik a vonalrendszer bevezetése (tájként igen eltérő gyorsasággal!), s ezzel a hangmagasságok egzakt, megfejtető jelölése. Ahhoz azonban olyan hangjelekre volt szükség, melyek egyértelműen vonalra helyezhetők. Így e korszakban újrarajzolódik Európa hangjegyzírás-térképe: új írásrendszerek alakulnak ki, a meglévőkből új kombinációk születnek, azok elterjedésének határai magyan változnak.

Magyarországon a XI–XII. században a német neumaírást, főleg annak dél-német változatát művelték, ami egyháztörténelmi okokkal jól magyarázható. A XII. század elejétől fogva azonban megismerkedtek más írásrendszerekkel is, elsősorban a frissen elterjedő vonalrendszeres gyakorlattal, s a század második felében ebből kifermáltak egy új, másutt ismeretlen, itt „kikevert” hangjegyzírás-fajtát, a „magyar notációt”. Első emlékei az 1160 körüli időből származnak. Azután fokozatosan megjelentek hazánkban más hangjegyzírásfajták is, időbeli változások is bekövetkeztek, de a magyar notáció (illetve annak a XV. században korszerűsített változata, a „metzigót-magyar keveréknótáció”) egészében mégis uralkodó volt az országban egészen a XVII. századig. Uralkodó, de nem egyeduralkodó.

A művelt hangjegyzírások ugyanis egy logikus elrendezés erővonalaihoz igazodnak. A *német neumaírás* (bár több változatban) egyedüli írásfajta Magyarországon a XII. század közepéig, s egyes vidékeken, elsősorban a német hatásnak kitett, s részben német lakosságú Nyugat-Dunántúlon még a XIII. század második feléig használják. A magyar, más néven *esztergomi notáció* a XII. század végén jelenik meg, a XIII. században az egész országban elterjed, s az egyes műhelyekben táji jellegzetességeket fejleszt ki. Bár művelési területe a XIV–XV. században némiképp összeszűkül, mégis életerős marad, s különösen a XV. századi megújulása óta mint díszes könyvírást általánosan használják az esztergomi tartományban éppúgy, mint Zágrábban és Erdélyben, s „használati gyorsírásként” azok körében is, akik könyveiket már más hangjegyzírással jegyzik. A XIII. század végén megjelent *metzi-gót notáció* elsősorban a peremvidékeken hódított (Pozsony, Brassó, Nagyszeben, később a Felvidéken is), sőt a hazai németek körében a *rajnai német notáció* is fel-felbukkan. A *cseh notáció* viszonylag későn jelenik meg, részben a határvidéken, részben személyi kapcsolatok révén a cseh kultúrával érintkezésbe jutott városokban (például Várad,

³⁷ Szendrei Janka: *Középkori hangjegyzírások Magyarországon*. Budapest 1983.

Zágráb). A *kvadrát-notációt* Magyarországon csak egyes szerzetesrendekben (ferencesek, domonkosok, később bencések is) és Mátyás udvarában használták (itt protokolláris okból és az itáliai kapcsolatok reprezentálására). A ciszterciek révén egy francia gyökerű notáció is bejutott hazánkba (erősen átalakult formában), de kolostoraik határát nem lépte át.

7. *A magyar forrásállomány tükrözi a tagolt liturgikus kultúra terepeit.*³⁸ A magyarországi hangjegyírás legkorábbi emlékei: a XI. század végén megalapított Zágrábnak ajándékozott három kódex (Esztergomi Benedictionale, Szent Margit Sacramentarium, Hartvik Agenda). Műfajuk és az igen kevés kottabejegyzés miatt biztosan nem tudunk eredetükről. A XII. századból egy teljes kódexszel (Codex Albensis), egy teljes kódex esetenkénti kottás bejegyzéseivel (Praykódex) és néhány töredékkal rendelkezünk. A XIII. századról is csak három kódex és nagyobb számú töredék ad képet. A XIV–XV. századból származó nagyobb számú kódex azonban már megengedi a hazai kódex-térkép kirajzolását (a továbbiakban a miséhez tartozó kódexeket ⁺ jellel, a zsolozsma énekeit tartalmazókat * jellel különböztetjük meg; a jelöletlenek más, vegyes liturgikus rendeltetésűek).

Az *esztergomi tartomány* liturgikus énekének első képviselője két nagyszerű esztergomi kódex³⁹ (*Breviarium Notatum Strigoniense, a XIII. század vége, ⁺Missale Notatum Strigoniense, a XIV. század eleje), majd ezt további esztergomi kódexek (Capitulare, a XIV. század közepéről, *Antifonále I. és II., a XV. század közepéről, és ⁺Bakócz-graduále, e monumentális díszkódex), az Esztergomhoz tartozó pozsonyi társaskáptalan kódexei (három pozsonyi *Antifonále a XV. századból), egy valószínűleg budai *Antifonále (a XV. század végéről, jelenleg Pozsonyban) követi. A szoros értelemben vett esztergomi (az egyházmegyéből származó) kódexekhez csatlakoznak a magyar alapítású pálos szerzetesek kéziratai (akik Esztergom liturgiáját követték; legfontosabb a zágrábi egyetemi könyvtárban őrzött MR 8 jelzésű *Pálos Antifonále a XV. század végéről), a tartományhoz tartozó más püspökségek kódexei körül pedig a veszprémi Pontifikále (XIV. század), a ⁺Nyitrai Graduále (kisvárosi énekeskönyv a XVI. század elejéről), és az ismeretlen helyekről származó, de Esztergomhoz közel álló isztambuli kódexek (*Isztambuli Antifonále 1360 körül; két ⁺Missale Notatum, egyik a XIII. század végéről, a másik a XIV. század közepéről, és ⁺Futaki Ferenc graduáléja 1463-ból).

A *kalocsai tartomány* területéről néhány töredéket leszámítva csak a bizonyos fokú önállósággal bíró Zágráb könyveit ismerjük. A tisztán szöveges, vagy csekély mennyiségű dallambejegyzéssel ellátott könyveken, pl. lectionáriumokon kívül a XV. század végéről való, Thúz Osvát püspök által megrendelt könyvek a legfontosabbak, egy sajnos csonka *Antifonále (Zágráb, MR 1), s az egész éven végig haladó, de jobbára csak intonációkat tartalmazó, viszont néhány többszólamú tételt is magába foglaló *Intonárium (Zágráb, MR 10).

³⁸ Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981.

³⁹ A forrásokról lásd a katalógust Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* (Budapest 1981) c. könyvében.

A *várad-erdélyi egyházmegyék* legfontosabb kódexe a valószínűleg Gyulafehérvárról származó Codex Albensis. Ezen felül csak egy kottás kódexsel rendelkezünk, a XV. század végi *Várad Antifonáléval (Győr, „Zalka-Antifonále”), melyet számos töredékkel egészíthetünk ki.⁴⁰

A XIV. századtól kezdve bizonyos önállóságot tanúsítanak a különleges jogi körülmények közt vagy vegyes lakosságú városokban működő, peremvidéki templomok kódexei. Ilyenek az erdélyi szászvidék kéziratai (Brassó, Nagyszében, XIV–XV. század), Kolozsvár (*Graduále a XVI. század elejéről), Felvidék (*Graduale a XIV. századból, ma Gyulafehérvárt, a *Kassai Graduále a XVI. század elejéről, ma az OSZK-ban).

Kiegészítik a képet a kisebb helységek kevésbé gondosan kivitelezett, de igen tanulságos kódexei (például *Gyöngyöspatai, *Székelyudvarhelyi, *Gyergyói Graduále a XVI. század elejéről), s a magyar középkor végéről való, „visszatekintő” kéziratok. Nem lehetne e kép folyamatos, ha nem állnának rendelkezésünkre töredékek és nem-kottás könyvekbe tett kottás bejegyzések száza: ugyan kevés anyagot tartalmaznak, de az egykori könyvek jellege, műfaja, írása, notációja, zenei variánsrendszere gondos elemzéssel rekonstruálható, s így a forrás az összkép megalkotásában felhasználható.

Említsük még meg Szalkai Lászlónak, a későbbi esztergomi érseknek diákori iskolai jegyzetét (XV. század vége), a skálák, hangközök, gregorián tónusok sok kottapéldával szemléltetett tanával; jól példázza a liturgikus énekbe és az általános zenekultúrába való bevezetés összefonódását.

A pálosok kivételével még nem beszéltünk a szerzetesrendek kódexeiről. A bencésektől a Pray-kódegen kívül csak töredékek maradtak ránk. Hasonló a helyzet a ciszterciekkel és a premontreiekkel is, viszont a ferencesek egykor igen gazdag könyvtárából ránk maradt egy szép XV. századi *Antifonále (Isztambulban), egy XIV/XV. századi négykötetes *Antifonále (a budapesti Egyetemi Könyvtárban), valamint a csíksomlyói ferences kolostor könyvegyüttese (Csíkszereda, Csíksomlyó, a XV. század vége). A domonkosok egykori énekgyakorlatát csak egy processzionále, néhány szűkösebb tartalmú énekgyűjtemény, valamint néhány töredék alapján ismerjük.

8. Az *egyházi polifónia stílusai megfelelnek az egykori művelési hely jellegének.*⁴¹ Polifón emlékeink száma a gregorián emlékekkel összevetve igen csekély. A nagy nyugat-európai polifónia mesterműveit Magyarországon legfeljebb Mátyás udvari kápolnájának énekesei, esetleg egy-két humanista főpapi rezidencia zenészkalkalmazottai adhatták elő. Mondtuk már, hogy hazánkban —gazdasági, társadalmi okok és egy bizonyos konzervativizmus folytán— a professzionista zenészekből szervezett capellák legfeljebb a középkor végén és igen elszigetelten jelenhettek meg. A gregorián énekkönyvekbe bejegyzett többszólamú tételeket és néhány önálló füzettöredéket áttekintve azt látjuk, hogy a jellegzetes többszólamú technikák bizonyos társadalmi-egyházi környezethez kapcsolódtak. Egyes

⁴⁰ Szendrei Janka: „A Zalka-antiphonale provenienciája”, *Zenatudományi Dolgozatok* 1988. 21–32.

⁴¹ Vö.: 14. és 19. jegyzet.

gregorián tételek (főként ünnepi olvasmány-recitációk) többszólamú (persze szólisztikus) előadása („*binatim éneklés*”) lehetett a legelterjedtebb. Erre székes-egyházból (pl. Zágráb MR 10) éppúgy van adat, mint kis faluból (például erdélyi ferences psalterium utólagos genealógia-bejegyzése, OSzK Clmae 366),⁴² Erdélyből éppúgy, mint a központi területekről (Gyöngyöspatai Graduále). *Két-, esetleg háromszólamú kanciók*, könnyű, ritmikus letétek, kánonok inkább vallási társulatok templomon kívüli ájtatosságait és a diákok liturgián kívüli szerepléseit szolgálhatták. (Zömmel ilyenekből áll legterjedelmesebb gyűjteményünk, a XV. század elejéről való Zsigmond-kori Töredék). A liturgikus *cantus firmus-feldolgozások* a tenorba helyezett, egyenlő hosszúságú hangokkal előadott gregorián dallamrészlettel és mozgékonyabb diszkant és kontratenor szólammal már a ritkaságok közé tarthatóak. Lehetséges, hogy egyes nagyobb városi vagy inkább kolostori templomokban ilyen tétel még a liturgián belül is helyet kaphatott a nagyobb ünnepeken.

9. *Az anyanyelvű éneklés paraliturgikus, kiegészítő szerepű.*⁴³ A középkori magyarországi liturgiában anyanyelvű ének nem kapott helyet. A magyar fordításban fennmaradt liturgikus szövegek (zsoltárok, himnuszok, Ómagyar Mária-Siralom) éneklése bizonyíthatatlan, sőt valószínűtlen. A magyar szöveggel ellátott egyetlen kottás liturgikus éneket, a Peer-kódexben feljegyzett Te Deumot valószínűleg szintén liturgián kívül (például társadalmi ünnepeken) használhatták.⁴⁴

A fennmaradt anyanyelvű vallásos énekek (kanciók) száma alig haladja meg a tucatot. Legtöbbjét csak szöveges feljegyzéssel bírjuk, de a dallamok nagy biztonsággal megállapíthatók. Ezeket az énekeket a következő funkciók valamelyikében használhatták: a) templomi vagy templomon kívüli népájtatosságok (prédikációk előtt és után, körmenetek), b) diákok ünnepköszöntései (rekordáció), c) vallásos társulatok, egyesületek összejövetelei. Néhány éneknél népszokás-színezetű funkciót is feltételezhetünk (Csordapásztorok, Nékünk születék menyey király). Másrészt külföldi analógiák alapján nem zárhatjuk ki, hogy egyik-másik éneket betétként a liturgia peremére is beengedték (pl. Krisztus feltámadása mind 6 nagy kínjából).

Az énekek szinte kizárólag karácsony és húsvét ünnepéhez kapcsolódnak, nagy részük nemzetközileg ismert kanció fordítása, néhány darab azonban csak Magyarországról ismert (Csordapásztorok, Angyaloknak nagyságos asszonya). A XVI–XVII. századi énekeskönyvekben, ill. a népzeneben fennmaradt néhány kancióról feltételezhető, hogy már a középkorban ismert volt (pl. Ó, fényességes szép hajnal, A pünkösdsnek jeles napján). Szinte valamennyi középkori népénekünk tovább élt a XVI–XVII. századi protestáns és katolikus gyakorlatban.

⁴² Szendrei Janka: „Az organális többszólamúság újonnan talált emléke a XV. századi Erdélyből”, *Zenatudományi Dolgozatok* 1982. 19–38.

⁴³ Dobszay László: *A magyar népének*. Veszprém 1994.

⁴⁴ Szendrei Janka: „Die Tedeum-Melodie im Kodex Peer”, *Studia Musicologica* 1972. 169–201. Uő.: „Tedeum als ungarischer Volksesang im Mittelalter”, *Studia Musicologica* 1973. 304–320. Uő.: „Első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története)”, in *Népzene és Zenetörténet* III. (szerk. Vargyas L.). Budapest 1977. 102–133., 262–275.

Általános elterjedtségnek valószínűleg az a nyolc népének örvendhetett, melyeket Telegdi Miklós, későbbi esztergomi érsek úgy vett fel XVI. század végén kinyomtatott prédikációs könyvének függelékébe, mint régi, prédikációk előtt-után énekelni szokott énekeket. Ezekre a további énekeskönyvek is rendszeresen hivatkoznak. A túlsó végpontot azok az oktató vagy ájtatossági szövegek jelentik, melyek legfőljebb szűk devótus csoportokban lehettek ott-honosak (pl. Ének Jézus hét szaváról, verses tízparancsolat, a Winkler-kódex karácsonyi éneke). Négy-öt ének a két kategória között elhelyezkedve több-kevesebb népszerűségnek örvendhetett, talán ferencesekhez, domonkosokhoz közel álló körökben (pl. Üdvözlégy, üdvösséges ostyá; Üdvözlégy, Istennek szent Anyja). Egyes énekek a szűkebb körű használatból kikerülve fokozatosan népszerűekké válhattak, ezekre protestáns énekkönyvek is „ad notam”-ként hivatkoznak (Angyaloknak nagyságos Asszonya, az eredetileg világi jellegű Szent László-ének).

Összefoglalóan mindenesetre megállapítható, hogy Magyarország az énekek számát és használatuk intenzitását tekintve közelébe sem jutott a német, cseh vagy akár lengyel praxisnak.

10. *A középkori hagyomány külső okok miatt csak töredékesen élhetett tovább.* A korábban szinte kizárólagosan gregorián liturgikus ének a XV–XVI. században kiegészült egy fejlődőben lévő többszólamúsággal és lassan kibontakozó anyanyelvű egyházi énekkel. Az új egyensúlyi állapot létrejöttét azonban megakadályozták a külső körülmények: a *török megszállás*, mely az ország egyszerre legtradicionálisabb és mégis legfejlődőképesebb régióit szakította ki a kulturális egységből, a *reformáció*, mely a más-más liturgiai álláspontra jutó felekezetek megosztottságával, a „low church”-irányba való elmozdulásával és a zene művelését szorgalmazó iskolarendszer feladásával a német, svéd, angol típusú továbbfejlesztést megghiúsította, és a magyar katolikus *ellenreformáció*, az a klérus, mely a bécsi és nyugat-magyarországi rezidenciák oltalmában élve szembefordult Oláh Miklós törekvéseivel, s a jezsuita-barokk katolicizmus útját választotta.

A magyar gregorián hagyományt csökkenő terjedelemben és intenzitásban száz évig még fenntartották egyes kisebb városok, falvak, továbbá a pálosok és a romanizálásnak tudatosan ellenálló Zágráb. Másrészt e hagyomány fenntartásának új módján, az anyanyelvű liturgikus ének kifejlesztésén dolgoztak a protestáns graduálok megalkotói, amíg a XVII. század közepén a puritanista áramlat munkájuknak véget nem vetett. A többszólamúság fenntartása és továbbfejlesztése elsősorban a felvidéki és dunántúli evangélikus és katolikus templomokra várt (Pozsony, Sopron, Bártfa, stb.). Az új helyzetben leginkább az egyszerű strófikus ének megőrzését lehetett elvárni: a középkori hagyomány mint a XVI. századi új protestáns gyülekezeti ének egyik alaprétege maradt fenn, s áramlott vissza a XVII. századi katolikus gyakorlatba is.

III.

Az itt bemutatott, valóban csak vázaltszerű kép lényegében már a 70-es évek végére kirajzolódott, a 80-as évek során pedig különböző formában publikussá vált. Azt kell mondanunk, hogy az azóta előkerült adatok, források, elvégzett elemzések egyetlen lényeges ponton sem módosították, legfeljebb árnyalatokat adtak hozzá.

Amikor most, cikkünk végén az előttünk álló feladatokról akarunk írni, voltaképpen lehetetlen feladatra vállalkozunk. Minden tudománynak kiszámíthatatlanok az útjai, s a tervezés éppen annak mond ellen, ami a tudomány lényege: a meglepetésekre való „lecsapás”. Még inkább igaz ez a középkori zene-történetre, melyben egy új forrás vagy forráscsoport felbukkanása minden tervet felboríthat. Ezért szakítottuk meg a kutatástörténet leírását nagyjából 1990 táján, s a jövő feladatokra inkább a közelmúlt eseményeivel, feltároló perspektívájával utalunk.

1. Kezdjük a kor technikai újdonságával: milyen eredményeket remélhet a középkori egyházzene kutatása a számítástechnikától?

Hadd feleljünk először provokatívan így: semmit. A tudománynak, de különösen a történeti tudományoknak a XXI. században sincs más igazi feladata, mint jól kérdezni, figyelmesen olvasni a forrásokat, helyes összefüggésekre és következtetésekre jutni, jó válaszokat adni. Ha a természettudományoknak szüksége van is a rációra, a matematikai típusú összefüggéseket átlátó okoskodásra, az embertudományok terén az intelligencia, vagyis a dolgokat megismerő, azokba mélyen belelátó, azok lényegét intuitíve megragadó elme remélhet csak sikereket. Az embertudományokban elsősorban nem kvantitások, hanem kvalitások megítéléséről van szó. Nagy a veszélye annak, hogy a kutató, rengeteg időt szánva számítógépes adatbevitelre, adatrendezésre, statisztikák és kimutatások gyártására azt a hamis illúziót kelti önmagában, hogy dolgozott. A dolgok helyett a dolgok árnyával foglalkozik.

De a kutató eddig is számos technikai művelettel készült fel igazi munkájára: jegyzetelt, másolt, fényképezett, rovatokat töltött ki, kereste a szükséges adatokat, majd mondanivalóját leírta, ahhoz megszerkesztette a jegyzeteket. Mindezt az előkészületi munkát a számítógéppel gyorsabban, pontosabban, rendezettebb külalakkal végezheti. Ilyen értelemben újra megkérdezhetjük: mire tudja használni a téma kutatója a számítógépet?

A számítógép felhasználása a hazai középkori zene-történet-kutatásban 1986-ban kezdődött. A CAO-ECE program keretében mintegy 30 hazai és 50 külföldi kódex ádventi zsoltosma-énekrendjét vitték computerre a kutatók, s e szám is jelentősen növekedett. Minthogy az adatbevitel standardizált formában történt, a gyűjtemény nagyban megkönnyítette a források összehasonlítását. Ennek a gyűjteménynek az alapján készült el az egyes egyházmegyék tipikus énekrendjét tartalmazó eddigi négy kötet,⁴⁵ melyet rövidesen éppen a magyar egyházmegyékkel foglalkozó kötet fog követni.

⁴⁵ *A Preliminary Report*. Bp. 1988.; *Salzburg (Temporale)*. (Dobszay L.) Bp. 1990.; *Praha (Temporale)*. (Czagány Zsuzsa) Bp. 1996.; *Bamberg (Temporale)*. (Czagány Zsuzsa) Bp. 1994.

A gregorián-tudomány — a népzene kutatáshoz hasonlóan — csak akkor mozog biztos talajon, ha sok forrásból nagy énekanyagot kezel egy időben. (Gyakorlatilag ez forrásonként 2–3000 éneket jelenthet!) Így ma már sem forrásjegyzékek, sem repertoárok vagy dallamgyűjtemények gyors és biztos kezelése nem nélkülözheti a számítógépes mutatókat. S bár magának a zenének elemzését célzó kísérletek minden stílusban kudarcot vallottak, a dallamok számítógépes rögzítése nem elképzelhetetlen. Hasonlóképpen nagy segítség a kiadásokhoz készült jegyzetapparátusok komputeres kezelése (amit először a magyarországi antifónák kiadásában próbálhattunk ki).

Új, és minden eddiginél többet ígérő kísérlet kezdődött 1997-ben a MTA Zenetudományi Intézetében. Egy nagy gonddal összeállított gépsor segítségével lehetővé vált mikrofilmeknek számítógépre vitele. Ez azt jelenti, hogy ha a munka anyagi feltételei biztosíthatók, akkor a törekeny, nehezen kezelhető, drágán másolható mikrofilmek helyett ezután bármely forrás bármely oldalát egyetlen mozdulattal magunk elé vetíthetjük, nagyíthatjuk, nyomtathatjuk, szükség esetén kitisztíthatjuk. Sőt egy program azt is lehetővé teszi, hogy e képsorok a könyv tartalomjegyzékével legyenek összekapcsolva: bármely kívánt tétel, vagy bármely ünnep énekanyaga bármely (vagy akár több) forrásból úgy kereshető ki, hogy azonnal az eredeti kódexképet látjuk magunk előtt.

S természetesen megvan a komputer haszna az ismeretterjesztésben is: a közeljövő feladata lesz a teljes középkori zenei forrásanyag CD-katalógusának összeállítása. A kapcsolások segítségével a tanulmányban említett forráshoz azonnal hozzákereshető annak szakszerű leírása, egy-egy mintaoldala, vagy akár egy-egy tétel hangfelvétele.

2. Minden szorgos kutatómunka ellenére a forráshelyzet igencsak „lukacsos”: fontos egyházi központok vannak, melyekből egyetlen kézirat sem maradt fenn, a források időbeli elosztása pedig teljesen véletlenszerű. Így az ismeretek gyarapodása változatlanul attól függ, kerülnek-e elő (elsősorban külföldi könyvtárakból) eddig ismeretlen vagy nem tanulmányozott kódexek. E szempontból az utóbbi 10–15 év kedvező fordulatot hozott, s ha nem is könnyűvé, de könnyebbé vált a könyvtárakba való bejutás. Az 1980-as években a prágai premontrei kolostor (Strahov) egyik XIII. század végi kódexéről derült ki, hogy magyar, sőt esztergomi eredetű.⁴⁶ A politikai események hatásaként 1997-ben lehetővé vált az isztambuli szultáni könyvtár átvizsgálása, ahonnan öt hangjegyes kódex került elő.⁴⁷ 1998-ban a gyulafehérvári könyvtárban lehetett tanulmányozni addig csak hírből vagy néhány felvételtől ismert kéziratot (s az eddig ismeretlen gyergyószentmiklósi graduálét), végül 1999-ben sikerült teljes egészében feltárni és lefényképezni a brassói, nagyszebeni szász kódexeket, a csíksomlyói és csíkszeredai ferences kéziratokat. Minden ilyen felfedezés új munkák kezdete: a könyv tüzetes elemzése, feldolgozása következik, s szükség

⁴⁶ Szendrei Janka: „Esztergomi Breviarium Notatum Prágában”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. (Országos Széchényi Könyvtár). Budapest 1989. 137–154.

⁴⁷ Szendrei Janka: *Az Isztambuli Antifónale*. Budapest 1999.

szerint az eddigi összkép némi módosítása. S új munka kezdete azért is, mert az eredmények továbbkutatásra, újabb kódexek keresésére ösztönöznek.

3. A feladatok így lassanként „rétegződnek” is. Korábban az első átírásoktól és a katalóguscédulák gyártásától az összegzésig mindent egy-egy embernek kellett végeznie, s méghozzá lehetőleg egyetlen műfajt sem veszítve szem elől. Az 1990-es években ez két okból is változott. Egyrészt munkába állt a következő kutatógeneráció, s ez lehetővé teszi a témák felosztását. Másrészt az egyházzenei szak megindulásával olyan szakemberek is a pályára lépnek, akik jól olvasnak kódexet, tájékozottak a régi liturgiában és zenei anyagban, biztos kottaolvasók, az anyag nagy részét gyakorlatból is ismerik, ugyanakkor nem törekszenek kifejezetten tudományos pályára lépni, hanem egyéb tevékenységük kiegészítéseként szívesen dolgoznak ezen az anyagon. Gondoljunk csak arra, amit főntebb a mikrofilmek digitális feldolgozásával és indexelésével kapcsolatban mondtunk, máris világgóssá válik, milyen hasznos szerepet játszhatnak a tudományos segéderők!

De a munkamegosztás nem csak munkafajtákat, hanem érdeklődési köröket is tükrözheti. Lassanként kialakult a zenetudományi szakon végzett fiatal kutatók sajátos területe — amellet persze, hogy az egészről is átfogó ismerettel kell bírniuk. Így például Kiss Gábor máris jelentős eredményeket ért el a miseordinárium magyarországi történetének kutatásában,⁴⁸ Czagány Zsuzsa a szomszédos országok hagyományának kutatásában (erről még alább lesz szó), Papp Ágnes a magyar „tonárius” rekonstrukciójában.⁴⁹ Magyarország nagy előnye a legtöbb nyugati országgal szemben, hogy a kutatóintézeti rendszer lehetővé teszi az egy témán dolgozó szakemberek intézményszerű, tartós együttműködését. Így ha a kutatási témákat és eredményeket nem is lehet pontosan megtervezni, de egyfajta „üzemi” szemlélet, vagyis a feladatok ésszerű megoldása, egymás munkájára való támaszkodás (ha nem jár együtt túlszakosodással) minőségi különbséget jelent az egyszemélyes kutatással szemben. Minthogy ennek gyümölcssei csak évek, évtizedek alatt érhetnek be, a következő évek legfontosabb tennivalói közé tartozik egy ilyen fajta team-munka feltételeinek hosszú távú biztosítása.

4. Az elmúlt tizenöt év alatt a magyar zeneiközépkor-kutatás bekapcsolódhatott a nemzetközi vérkeringésbe. Ez nem csak azzal járt, hogy eredményeit megismerhették külföldön, hogy közös projektekben vehettek részt az itthoniak, hogy a legnevesebb külföldi szakemberek tartottak hazánkban előadásokat, vezettek szemináriumokat. Hanem azzal is, hogy a külföldi irodalom (s annak új formái az interneten) bőségesebben áramlottak be, a külföldi forrásokhoz —nem erőfeszítés nélkül!— hozzá lehetett jutni, s így a kutatás tematikája a hazai viszonyok látókörén túl tágulhatott. Nem mehetünk a részletekbe, hogy ennek jelentőségéről a gregorián, a polifón, vagy a népies egyszólamú egyházi zene egyetemes történetének szempontjából bemutassuk. Az azonban biztos, hogy

⁴⁸ Megjelenés előtt áll a magyar-, cseh-, lengyelországi miseordináriumok katalógusa.

⁴⁹ Rövidesen elkészülő doktori disszertációikban.

ha valaki egy olyan európai távlatú zenekultúrát, mint a liturgikus egy- és többszólamúság, illetve az egyházi kanció, a magyar viszonyok közé zárkózva tanulmányoz, bizonyosan téves következtetésekre fog jutni. Másképpen fogalmazva: minél többet tudunk az európai eseményekről s különösen a középeurópai történetről, annál jobban megértjük sajátunkat is.

A megszerzett mikrofilmek, az irodalmi tájékozódás eddig is lehetővé tették, hogy a magyar források anyagát időről-időre összevegyjük a német, osztrák, cseh, lengyel adatokkal. A következő időszak talán legfontosabb feladata magyar szempontból mégis az lesz, hogy a kutatók ezekről sokkal mélyebb, legtöbb esetben első kézről való (tehát nem irodalomból szerzett, hanem közvetlen, saját kutatásokon alapuló) ismeretekhez jussanak. Megesett már eddig is, hogy egy tétel, melyet magyarnak véltünk, egyszer csak felbukkant egy eddig nem kutatott (legalábbis részleteiben itthon nem ismert) cseh forrásban. A hazai többszólamú tételeket már korábban gondosan egybevetette Rajeczky Benjamin és a térség zenéjének kiváló amerikai ismerője, Charles Brewer német, cseh anyagokkal.⁵⁰ Csomasz Tóth Kálmán sem mulasztotta el annak idején, hogy a XVI. században feljegyzett magyar dallamok (így a középkori eredetűek) külföldi előfordulásait regisztrálja.

A munka nagyja azonban még a jövőé. Czagány Zsuzsa nemrég kezdte meg a prágai zsolozsmarítus és énekepertoár szisztematikus feldolgozását. De mikor kerül sor arra, hogy Krakko, Plock, Wrocław, Salzburg, Passau, Klosterneuburg, Regensburg, Bamberg, Magdeburg, Aquileia tradícióját olyan jól ismerjük, hogy annak alapján a magyar anyag származásáról vagy éppen hazai eredetéről is biztosat mondjunk?

*

Bár a jelen cikk célja az, hogy a szakirodalomtól távolabb eső gyakorló zenészek számára összegezze a kutatás eredményeit, az egyházi emberek és az egyházzénészek talán szívesen veszik, ha néhány gyakorlati következtetést is levonunk. Ugyan a történelmet nem szabad gyakorlati céllal kutatni, hanem csak az igazságot szabad keresni, a teljesen tisztán és elfogulatlanul keresett igazság (vagy részigazság) birtokában mégsem illegitim annak tanulságain is elgondolkodnunk. Ezeket a tanulságokat (a fenti II. fejezetünkre építve) csak rövid tézisekben szeretném összefoglalni.

1. Jó egyházzenei életet csak akkor lehet teremteni, ha annak művelése évtizedeken, évszázadokon át töretlenül biztosítva van.

2. Az egyházzene ápolásának és fejlődésének záloga a biztos szervezeti, jogi, anyagi alapokon nyugvó, minden részletet (oktatók, előadók, normák, ellenőrzés stb.), magába foglaló intézményrendszer. S ami ezzel együtt jár: a történelem tanúsága szerint az egyház nem lehet szűkmarkú abban, hogy egy gazdag egyházzenei élet anyagi feltételeit biztosítsa.

⁵⁰ Charles Brewer: „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: An Examination of Four Fragmentary Sources”, *Studia Musicologica* 1990. 5–21.

3. Az egyházzenei intézményrendszer nem működhet az egyházi élet díszes függelékeként, hanem szorosan össze kell fűződnie az egyház szellemi, vallási, katechetikai, tudományos, pasztorális és mindenekelőtt liturgikus életrendjével és annak intézményeivel.

4. Ennek két szellemi feltétele van: egyik, hogy az egyház elismerje a zenének bár szolgáló, de e minőségében az egyházi élet minden más területével egyenlő rangját; a másik: a liturgia feltétlen tiszteletének jegyében („vedd le sarudat, mert szent a hely, ahol állasz!”) csak makulátlan, a legmagasabb követelményeknek megfelelő (de nem feltétlenül legkomplikáltabb!) zene engedhető be az egyházba.

5. Az egyházzenében átgondolt egyensúlyt kell teremteni a maradandóság (az alaprepertoár állandósága) és a fejlődés (az értékes új kezdeményezések rendezett befogadása) között.

6. Az egészséges egyházzenei élet feltétele az oktatással való egység, amely nem csak a kántorképzést foglalja magában, hanem az iskolának és a hitoktatásnak egységében helyezi el a liturgikus zenébe való beletanulás folyamatát. A középkor legfontosabb tanulsága az, hogy a gyermekeknek nem gyermekszerű egyházzent kell tanítani, hanem a legmagasabb rendű egyházzene meggyökerezését kell támogatni az iskola révén.

7. Követhető a középkor az egység és tagozottság egyensúlya tekintetében is. Az egyházzene alapjaiban való lényegi egység horizontális dimenziója azt jelenti, hogy egy vidéken, országrészen, országon (sőt még ennél nagyobb léptékben is) azonos ideálok és azonos repertoár szolgáltatassák az alapot; a vertikális dimenzió azt követeli, hogy a lényegi dolgok azonossága kösse össze a legkisebb és legnagyobb templomokat. Ezzel egyidejűleg biztosítható és biztosítandó a modern világ adottságainak megfelelő tagozódás: az egységes gyakorlat életszerű variánsainak jóváhagyása.

8. Ugyanúgy, mint a középkorban, ma is minden felekezetben át kellene gondolni az egyházzene három terepének (liturgikus megszólalás, művészi többszólamú zene, strófikus gyülekezeti ének) az új viszonyok szerinti organikus, funkcionálisan elrendezett egyensúlyát.

9. A magyar középkori hagyomány konkrét anyagot és modelleket szolgáltat ahhoz a történelmi feladathoz, mellyel felekezetenként más-más okból (katolikusok: II. Vatikáni Zsinat; protestánsok: új, liturgikus szellemű ágendák) és más-más feltételek között ki kell alakítani a magyar anyanyelvű liturgikus alaprepertoárt.

10. A középkori anyanyelvű kancióanyag minden felekezet gyülekezeti énekének alaprétege és a gyülekezetszerűség legjobb normája. Szerepe ma kettős: nincs repertoár, mely méltóbb lenne ökumenikus használatra; s nincs repertoár, mely alkalmasabb lenne arra, hogy a későbbi gyülekezeti énekanyag mércéjéül szolgáljon.

A fentiek indokolják, hogy a középkori egyházi éneket bizonyos értelemben minden felekezet saját (a szétválás előtt) történelmének tekintse, s ennek megfelelően a liturgikus és egyházzeneszerek képzési anyagába ésszerű fokig beépítse.